

НАПЛИВ ШЛЯХТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНУ (1618–1648 рр.)

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ

Острог

Наприкінці 1618 р. було укладене Деулінське перемир'я, яким завершувався черговий етап воєнного протистояння між Річчю Посполитою і Московською державою. Його наслідком стало повернення до складу Польсько-Литовської держави Смоленщини й частини Сіверщини. Смоленщина й Стародубська Сіверщина увійшли до складу Великого князівства Литовського, а Чернігово-Сіверщина рішенням вального сейму передавалася в особисту адміністрацію королевича Владислава Вази – активного учасника останніх років війни з Московською державою. Чернігово-Сіверщина зазнала більших демографічних втрат, ніж сусідні Стародубська Сіверщина та Смоленщина, які були об'єднані в Смоленське воєводство. Особливо процес знелюднення торкнувся привілейованої верстви. Якщо у Смоленському воєводстві залишилися значне число московських бояр і дітей боярських, що присягнули на вірність Владиславу як московському цареві, то на Чернігово-Сіверщині їх представників було небагато, а протягом перших років після Деуліна залишилися

буквально одиниці. Об'єктивно перед Владиславом Вазою і його управлінським апаратом в регіоні постало питання залучення сюди людських ресурсів. Щодо шляхетського стану існувала вимога – участі в московських походах і виконання обов'язків оборони регіону, обумовленої ленним правом.

Тридцятилітня історія формування місцевої шляхетської корпорації дозволяє зробити попередній висновок про участь у цьому процесі в основному шляхти з трьох регіонів тодішньої Речі Посполитої: Корони, українських воєводств (Волинського, Брацлавського і Київського) та Великого князівства Литовського. Шляхта Князівства брала активну участь у мілітарних акціях перших двох десятиліть XVII ст. і тому мала всі законні підстави претендувати на отримання ленних наділів на Чернігово-Сіверщини. Природно-географічні умови регіону були значною мірою подібні до білоруського Полісся, що спрощувало процес адаптації шляхти Князівства на нових територіях. До цього слід додати ще один істотний аргумент, який впродовж певного часу створював додатковою мотивацію для литовсько-білоруської шляхти в її намірах перебратися в околиці Чернігова і Новгород-Сіверського. У перші роки після Деуліна політична еліта Великого князівства Литовська мала плани щодо включення не лише Смоленщини й Стародубської Сіверщини до складу Князівства, а й Чернігово-Сіверщини. Власне саме це визначило вищу динаміку напливу литовсько-білоруської шляхти до регіону на початку 1620-х рр.

У процесі прибуття шляхти на територію Чернігово-Сіверщини слід виділити два етапи. Перший розпочався після вже згаданого Деулінського перемир'я; другий – став наслідком переможного для Речі Посполитої завершення Смоленської війни (1632–1634 рр.). Кількісне співвідношення вже визначених трьох регіонів Речі Посполитої у міграційних потоках під час цих етапів відрізняється. Якщо під час першого виразно домінувала якраз шляхта з Великого князівства Литовського, то у другому – потік литовсько-білоруської шляхти “змілів”; натомість істотно зросла частка Корони і особливо її українських воєводств, насамперед Волині. Це пояснюється не лише зникненням перспективи приєднання Чернігово-Сіверщини до Князівства. Значно

більшу роль відіграв факт збільшення числа ротмістрів з Корони й українських воєводств, що взяли активну участь у Смоленській війні. Саме ротмістри й заслужені жовніри зі складу їх хоругов отримали від Владислава IV значний відсоток земельних надань у регіоні.

Відтак всю литовсько-білоруську шляхту, що прибула на Чернігово-Сіверщину, можна поділити на чотири страти. Критерієм поділу виступає роль, яку відігравав прибулець на новій території.

Першу страту складає економічна еліта Чернігівського воєводства. Її представники вийшли, як правило, з числа ротмістрів, що відзначилися під час річпосполитсько-московських протистоянь.

Серед крупних землеволодільців (ленне право передбачало володіння, а не власність) литовсько-білоруського походження варто виділити Самуїла Паца, що отримав на Чернігово-Сіверщині бл. 400 волок землі, тоді як середня величина ленного надання складала декілька десятків волок. Маєток С. Паца охоплював верхів'я трьох річок – Остра, Удаю і Ромна. Центром цього маєткового комплексу став Івангород, що мав замкове укріплення. Втім основні земельні володіння Паців знаходилися в поліській частині регіону – на берегах р. Снов. Тут сформувалася одна з найбільших волостей Чернігівського воєводства – Седнівська. Розташування волості (утруднене Десною для міграційних потоків з українських воєводств й відкрите для аналогічних потоків з Білорусі) сприяло її заселенню вихідцями з Великого князівства Литовського і, в першу чергу, з володінь самих Паців. Центр цієї волості – Седнів, на переломі 1630–1640-х рр. мав статус містечка; тоді ж, правдоподібно, тут виникли і ремісничі цехи.

Шанси увійти до економічної еліти Чернігівського воєводства мали до середини 1630-х рр. і представники відомого литовського роду Тризн. Для цього у них були вагомі підстави. Сам шляхетський рід свого часу родинним осідком мав Брянськ на Сіверщині й лише після захоплення міста московськими військами емігрував у Новгородське воєводство. Крім цього, чимало представників роду взяли участь у московських експедиціях початку XVII ст. Сіверське походження Тризн зумовило їх особ-

ливий статус на Сіверщині. Зокрема, їм були повернуті маєтності, якими колись володіли Тризни. Відтак, якщо абсолютна більшість маєтностей в регіоні надавалася на ленному праві, то Тризнам землі “поверталися” на дідичному праві. Основний масив цих земель зосереджувався у Стародубському повіті Смоленського воєводства. Однак деякі населенні пункти локалізувалися в Новгород-Сіверському повіті. Так, поселення/городища Батурин і Красне належали стародубському старості Павлові Тризни. 1631 року староста поступився цими маєтностями парнавському воєводі Петрові Тризни. Він володів населеними пунктами Полонка, Занки й Андріївчичі у Волковиському повіті. Наступного року воєвода помер і його маєтності успадкував син – бобруйський староста Петро-Казимир. Той мав певний військовий досвід – брав участь у Хотинській війні 1621 р. Батуринська околиця мала відповідні ресурси, що дозволяли Петрові-Казимиру увійти до грона найкрупніших землеволодільців регіону. Втім з невідомих причин бобруйський староста відповідного бажання не проявив і в березні 1635 р. здійснив трансакцію Батурина й Красного коронному підканцлерові Єжи Оссолінському. При цьому правовий статус маєтностей змінився: з дідичних вони стали ленними.

Так само шанс закріпитися серед землеволодільців Чернігово-Сіверщини мав і представник князівського роду Полубінських – парнавський воєвода Костянтин, син лідського підкоморія Олександра й Анни Алеманівни. У січні 1634 р. в таборі над Дніпром король Владислав Ваза надав К. Полубінському ленним правом два поселення у Новгород-Сіверському повіті – Баклан і Курів. Однак у березні наступного року парнавський воєвода відчужив ці маєтності речиському гродському судді Олександрові Биковському.

Другу страту представляють земські урядники Чернігово-Сіверщини, а згодом Чернігівського воєводства. Їх в цілому нараховувалося близько десятка, але ми зупинимося на характеристиці трьох.

У 1623 р. чернігівським і новгород-сіверським підкоморієм став виходець з Троцького воєводства Еразм Ставінський. У цьому воєводстві він займав уряд конюшого. Е. Ставінський був

особою, заслуженою у військовій справі. 1609 року він зафіксований як королівський ротмістр, а протягом 1600–1611 рр. – як учасник воєнних операцій, в т. ч. московських походів. Під час одного з них потрапив до московського полону, який відбув у Нижньому Новгороді з 1612 до 1619 р. Особою, що рекомендувала й лобювала Еразма на уряд підкоморія, став сам королевич Владислав Ваза. Не без його підтримки Е. Стравінський, ще не будучи підкоморієм, отримав на Чернігово-Сіверщині сім населених пунктів і половину великого лісового масиву. Однак, судячи з наступних правових дій, укорінуватися в регіоні планів не мав і всі свої майнові набутки до 1625 р. передав родичам. Одружений з Раїною Дмитрівною Шостовською, у шлюбі мав три доньки – Кристину, Гелену й Яну. Окремі з маєтностей (Жадів над Слотом) Еразм відчужив синам свого двоюрідного брата Адама – Бартоломієві та Базилієві. Однак їх присутність в регіоні мала тимчасовий характер; надалі у місцевій шляхетській корпорації вони не фігурують.

З Великим князівством Литовським був зв'язаний і наступний підкоморій (до березня 1635 р. обох повітів, а протягом березня–листопада цього ж року лише Новгород-Сіверського) Даджибог Керло. Його не можна назвати вихідцем із Князівства – 1623 р. він як заслужений перед Річчю Посполитою іноземець отримав потвердження індигенату – польського шляхетства. Однак і за місцем проживання і за родинними зв'язками (дружина – Кристина Воловичівна) він був, поза всіляким сумнівом, ближче до литовської шляхетської корпорації. Даджибог взяв активну участь у воєнних експедиціях 1600–1618 рр., був одним з найближчих слуг королевича Владислава Вази, дослужившись до посади генерального економа його двору. На території Чернігово-Сіверщини володів лише одним поселенням – село Сенявиним. Підкоморій і його родина мали більш міцні позиції на Стародубській Сіверщині. Тут його син Габріель зафіксований як почепський державця і стародубський маршалок.

З Великого князівства Литовського походив Стефан Огницький, теж активний учасник московських експедицій протягом 1609–1618 рр. Саме за мілітарні заслуги у 1616 р. на прохання литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича Стефан отримав

нобілітацію. Гетьман, як відомо, помер від поранень невдовзі після Хотинської битви, тому подальшою долею С. Огницького опікувався королевич Владислав. Стефан, крім заслуг на театрах бойових дій, мав ще й юридичні й діловодні знання. Саме це стало підставою для його призначення в березні 1623 р. на уряд новгород-сіверського земського підсудка. У червні 1628 р. Стефан став новгород-сіверським земським суддею і залишався ним до лютого 1637 р. На території Чернігово-Сіверщини володів двома населеними пунктами – Ленковим і Єсманню.

Третю страту формували представники рядової шляхти, що за військові заслуги отримували від одного до декількох населених пункти в регіоні. Особливо численно тут була представлена родина Гарабурд, родове гніздо якої знаходилося у Полоцькій землі. Більшість з них свою військову кар'єру (принаймні, частково) пов'язали з хоругвою вищезгаданого С. Паца.

Достеменно невідомо, чи саме в цій хоругві під час московської кампанії служив Марко Васильович Гарабурда, що у 1624 р. отримав поселення Борщів, поблизу Новгорода-Сіверського. Натомість джерельно підтверджено, що два його сини – Ян і Габріель, відбували службу саме в хоругві С. Паца. За плечима Яна була багата військова кар'єра. Участь в кількарічній облозі Смоленська (1609–1611 рр.), московській експедиції королевича Владислава, одній з кампаній в Лівонії – ось неповний послужний список цього сина Марка. Він встиг послужити не лише в хоругві С. Паца, але й хоругві смоленського воєводи Олександра Корвіна-Гонсевського. Під час взяття московськими війська взимку 1632 р. Новгорода-Сіверського Ян потрапив до полону. Повернувся додому у 1634 р. й ще з десятків років фіксується на Чернігово-Сіверщині. Володів рядом населених пунктів (Дешковичі, Лукине, Борщів (по батькові), щодо яких здійснював або намагався здійснити трансакції. Його дружиною була Софі Мілядовська. Інший син Марка – Габріель також воював під керівництвом С. Паца. Землеволодільцем на Чернігово-Сіверщині став після того, як у 1629 р. брат Ян поступився йому селищем Лукине. Жив і, правдоподібно, відбував службу у Новгороді-Сіверському. Так само, як і брат, після взяття москов-

ськими військами міста потрапив в ув'язнення, яке мав відбутися у Рильську. Подальша його доля нам невідома.

До шляхетської корпорації регіону увійшли також і Олександр та Ольбрихт Яновичі Гарабурди. Олександр названий жовніром хоругви смоленського каштеляна Бальтазара Стравінського. У 1629 р. був учасником інфлянтської кампанії. Того ж року разом з братом Ольбрихтом отримав внаслідок поступки Яна Марковича Гарабурди поселення Дешковичі й Городище у Чернігівській Сіверщині. Також з братом після взяття московськими військами Новгород-Сіверського потрапив до московського полону. 1636 р. Олександр здійснив трансакцію щодо своїх частин у Дешковичах і Городищі на користь Яна Кунинського і Еви Стравінської. Ольбрихт, крім служби в хоругві Б. Стравінського, зафіксований також як товариш хоругви С. Паца. Він уклав вдалий шлюб – з Геленою Стравінською, наслідком якого стала поступка О. Гарабурді з боку Е. Стравінського сіл Чаусів і Вітельм та цілого ряду запустілих селищ на Чернігово-Сіверщині. У всьому іншому його доля була подібна до братової (полон, трансакція маєтностей Я. Кунинському й Е. Стравінській).

Невідомо з якої лінії Гарабурд походив Адам. Учасник московської експедиції, 1620 року отримав ленним правом селище Ргощ, неподалік Чернігова.

Нарешті, четверта страта складалася з орендарів, ланових козаків, дрібних власників (млин, хутір), клієнтів місцевих магнатських родин (останні могли бути орендарями, служити в придворних почтах чи входити до складу різних канцелярій своїх патронів). Ця категорія шляхти найбільш “невловима” для дослідника, але якусь її частину можна вирахувати. Наведемо декілька прикладів.

З Волковиського повіту походили Бергелевичі гербу “Белти”. За пописом шляхти Великого князівства Литовського 1621 р., викликаним посполитим рушенням у зв'язку з Хотинською війною, пані Бергелева виставила сина “по-козацьки” на коні. Правдоподібно, цим її сином був Валентій. У грудні 1633 р. як товариш ланової козацької хоругви він отримав 12 волок на пустошах Велика і Мала Весь, під Черніговом. Ланові козаки

підпорядковувалися старості й зобов'язані були обороняти Чернігівський замок. Слід думати, що Валентій мав сина Яна. Він щонайпізніше у 1667 р. став чернігівським городничим. Тоді ж Ян виступає як активний учасник сеймика Чернігівського воєводства, який засідав у Володимирі на Волині. Чернігівський городничий орендував у Володимирського владичтва село Ворона.

Проникала литовська шляхта і в міське посіпільство Чернігово-Сіверщини. У листопаді 1649 р. гетьман Богдан Хмельницький затвердив обрання міською громадою Чернігова вйтом, дозорцею міста й волості Івана (Яна) Скиндера. Відомо, що на той час він мав у власності Кувичицький млин. Скиндерів гербів “Шренява” і “Равич” знаходимо у різних регіонах Великого князівства Литовського – Лідський повіт Віленського воєводства, Троцьке воєводство, Жмудське князівство). З них попис шляхти 1621 р. фіксує Яна і Петра Скиндерів, власників Хорошковщини у Волковиському повіті, та Станіслава Скиндера, орендаря Лопенників у тому ж повіті.

Правдоподібно зі Жмуді походив Самуїл Володкович. Заслужений під час московської експедиції (1616–1618 рр.) вояк, у 1624 р. отримав ленним правом 20 волок на берегах р. Дівиця, де заснував однойменне містечко. З невідомих причин у 1627 р. він відчужив Дівицькі ґрунти Станіславові Пянчинському, в майбутньому чернігівському земському підсудковій й судді. Натомість, С. Володковичу дісталася від Олександра Липського частина поселення Некрасове у Новгород-Сіверському повіті. Заміна була явно нерівноцінною – Дівиця розташовувалася в найбільш економічно продуктивній частині Чернігово-Сіверщини, чого аж ніяк не можна сказати про Некрасове. Мабуть, тому Самуїл знайшов можливість залишитися неподалік Дівиці. Наприкінці того ж року він названий серед шляхтичів, що увійшли до хоругви ланової оборони, осадженої в околицях Ніжина. За цим привілеєм С. Володкович отримав 8 волок у Дівицьких і Лосиноголовських землях. Джерела опосередковано свідчать, що Самуїл виконував функції осадчого у Дівицькому ключі Адама Кисіля, зокрема неподалік Дівиці осадив фільварок над р. Південка.

Отже, у формуванні шляхетської корпорації Чернігівського воєводства важливу роль відіграли прибульці з Великого князів-

ства Литовського. Вони, особливо в період від 1619 до 1632 р., взяли активну участь у творенні різних прошарків місцевого нобілітету. З їх середовища вийшли представники магнатської верстви, земські урядники, рядові землеволодільці, різноманітні категорії залежної шляхти. Їх прибуття на Чернігово-Сіверщину відображало масштабні міграційні процеси, що мали місце в історії цього регіону в першій половині XVII ст.